

Στάθης Ν. Κεχαρίδης

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΚΕΤΙΝΗΣ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΑΔΟΣ-ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙ.

Όσα περιέχονται στην παρούσα μελέτη προέρχονται από έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών (= ΥΠΕΞ)¹. Αποτελούν αρχειακή προσέγγιση των διπλωματικών σχέσεων δύο μικρών βαλκανικών κρατών (Ελλάδα-Μαυροβούνιο), που είχαν προέλθει από τη συρρίκνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τα στοιχεία που διατίθενται από τη βιβλιογραφία είναι μηδαμινά, γεγονός που μαρτυρεί ότι το θέμα των ελληνομαυροβουνιώτικων σχέσεων δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς. Ειδικότερη πρόθεση του ερευνητή είναι να καταγράψει την ιστορία της διπλωματικής αποστολής της Ελλάδος στο αυτόνομο Μαυροβούνιο (1860-1916), σε εποχή κρίσιμη τόσο για την Ελλάδα όσο και για τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο.

Στη διαμόρφωση της εξωτερικής της πολιτικής η Ελλάδα αντιμετώπιζε μια σειρά από προκλήσεις που εμπόδιζαν την αποσαφήνιση των επιδιώξεών της και απορρύνιζαν τις ενέργειές της. Οι ανεπιτυχείς προσπάθειες λ.χ. για σύμπληξη σερβοελληνικού μετώπου κατά τον σερβοτουρκικό πόλεμο του 1876, που «μυστικά» υποστήριζε ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, η είσοδος της Ελλάδος στον ρωσοτουρκικό πόλεμο, η εκκλησιαστική διαμάχη των Βουλγάρων με το οικουμενικό πατριαρχείο, που εμφανιζόταν και ως πολιτική αναμέτρηση Βουλγαρίας-Ελλάδος² κ.ά. Αργότερα βέβαια θα δημιουργηθεί και το προνομιακό ζήτημα του πατριαρχείου και η εμπλοκή του με τις πολιτικές των βαλκανικών χωρών, ιδιαίτερα δε της Ελλάδος³.

1. Ο πυρήνας των γραφομένων απετέλεσε ανακοίνωση στο Α΄ Συνέδριο Ελληνο-Μαυροβουνιώτικων σχέσεων, που πραγματοποιήθηκε στο Νίξιτς της Δημοκρατίας του Μαυροβουνίου τον Μάιο του 1997.

2. Βλ. G. L. Arsh, «P. A. Sabouroff on his mission in Greece during the Eastern Crisis of the 1870's», στα Πρακτικά της Ελληνικής Επιτροπής Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Διεθνές Ιστορικό Συμπόσιο *Η τελευταία φάση της ανατολικής κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)*, Αθήναι 1983, σσ. 103-112.

3. Για τις πολιτικές προεκτάσεις του ζητήματος βλ. Evag. Kofos, «Patriarch Joachim III and the Irredentist Policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies*, IV, 2/1986 και Κων. Αιλιανού, *Μια προοπτική συμμαχίας Ελλάδος-Αυστρο-Ουγγαρίας χωρίς επαύριο, 1883-1887*, Θεσσαλονίκη 1994.

Τα βαλκανικά κράτη, με εξαίρεση τη Βουλγαρία, δεν ήταν ικανοποιημένα από τη συνθήκη του Αγ. Στεφάνου (1878). Η Σερβία θεώρησε ανεπαρκή όσα κέρδισε, η Ρουμανία υποχρεώθηκε σε εδαφικές παραχωρήσεις, το Μαυροβούνιο⁴ δεν αποκτούσε διέξοδο προς τη θάλασσα, η Ελλάδα έβλεπε να εξανεμίζονται τα όνειρά της για την προσαρτήση ενός πολύ μεγαλύτερου μέρους του αλβανικού ελληνισμού, ιδιαίτερα όσων κατοικούσαν στη Μακεδονία και στη Θράκη. Γιαυτό σχεδόν αμέσως συγκλήθηκε το συνέδριο του Βερολίνου, στις 13 Ιουνίου του 1878⁵. Από την αναθεώρηση αυτή το Μαυροβούνιο κέρδισε λίγα αλλά αποφασιστικής σημασίας. Πήρε το Νίξιτς (Niksiç), στα βόρεια, και, κυρίως την Ποντγκόριτσα (Titograd) και την Αντίβαρη (Bar), εξασφαλίζοντας έτσι διέξοδο στη θάλασσα⁶. Ουσιαστικά όμως δεν αποκαταστάθηκε η σταθερότητα στα Βαλκάνια. Η κατάσταση συνέχισε να παραμένει ρευστή λόγω του έντονου ανταγωνισμού Αυστρίας-Ρωσίας⁷ για επικράτηση στα Βαλκάνια, των οθωμανικών αντιστάσεων για την αποφυγή της συρρικνώσεως και, τέλος, λόγω της απειθαρχίας των εγχωρίων πληθυσμών. Πολλά προβλήματα είχε δημιουργήσει η εφαρμογή των όρων της συνθήκης του Βερολίνου και ιδιαίτερα του άρθρου 30, το οποίο ρύθμιζε τη διανομή των ιδιοκτησιών. Τριβές όμως προκαλούσε και το ζήτημα των νέων οριοθετήσεων μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και των βαλκανικών κρατών, που προέκυψε κατά το 1878.

Ο ηγεμόνας του Μαυροβουνίου Νικόλαος ο Α΄ (1841-1921), κακώς επο-

4. Ιστορικό περίγραμμα του Μαυροβουνίου βλ. στον Μ. Λάσκαρη, *Το Ανατολικό ζήτημα, 1800-1923*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 191-197. Πρβλ. επίσης *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1956, τ. II, σσ. 398-488, E. Hösch, *The Balkans. A short History from Greek times to the present day*, London 1968, σ.σ. 127-128, Istorijski Institut, *Istorija Crne Gore*, Titograd 1970, D. E. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972, σ. 69, B. Jelavich, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, v. I, Cambridge 1987, σσ. 247-253, της ίδιας, *Twentieth century*, v. II, σσ. 34-37, Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος αι.)*, έκδ. 2η, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 180-183. Για το Μεσαιωνικό Μαυροβούνιο (Ζέτα) βλ. John Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans, A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University Michigan Press 1987, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

5. Περισσότερα βλ. Κ. Παπαρηγοπούλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 7, σ. 353 κ.ε.

6. Βλ. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδος (1770-1923)*, Αθήνα 1989, σ. 205 κ.ε. και Ζωρζ Καστελλάν, *Ιστορία των Βαλκανίων (14ος-20ός αι.)*, Αθήνα χ.χ., σ. 447.

7. Από τις εκθέσεις των Ελλήνων διπλωματικών υπαλλήλων φαίνεται εναργώς ο συνεχής και αδιάπτωτος ανταγωνισμός Ρωσίας και Αυστρίας με τις παρεμβάσεις στη διοίκηση του Μαυροβουνίου. Ο πρώτος Έλληνας διπλωμάτης (πολιτικός πράκτωρ) στην πρωτεύουσα του Μαυροβουνίου Αλ. Λογοθέτης όμως διαβεβαίωνε ότι «τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων ο Ηγεμών, εν τω ανεξαρτήτω αυτού χαρακτήρι, δεν μοι φαίνεται δυνατόν ν' ανεχθή. Αν δ' η αυστριακή κυβέρνηση προχωρήση περαιτέρω, την ρωσικήν κυβέρνησιν δύναται να παρασύρη η εν Ρωσία κοινή γνώμη, μη ανεχόμενη, ως λέγει ο διευθύνων την ρωσικήν πρεσβείαν, ουδέ θριξ του Μαυροβουνίου να ελεγχθή, και ούτως η προβλεπομένη ρήξις μεταξύ Ρωσίας και Αυστρίας δυνατόν να λάβη εντεύθεν αφορμήν», Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (=Α.Υ.Ε.), φάκ. 1882/1-5, έγγραφο προξενίου 87/12 Σεπτεμβρίου 1882.

νομαζόμενος Νικίτας⁸, άλλοτε διά των πολέμων κατά των Τούρκων και άλλοτε διά της διπλωματίας και της υποστηρίξεως των Μεγάλων Δυνάμεων, κατόρθωσε να συγκροτήσει μια αυτόνομη ηγεμονία με φιλοδοξία να παίξει ρόλο στη διαμόρφωση του χάρτη των Βαλκανίων. Η ηρωική στάση του Νικολάου και η συγκρότηση της αυτόνομης ηγεμονίας προκάλεσαν την εκ μέρους του λαού, χωρίς εξαιρέσεις, λατρεία του προσώπου του⁹.

Την ίδια εποχή, στην Ελλάδα αναπτύσσονταν έντονες κομματικές και προσωπικές διαμάχες μεταξύ Χαριλάου Τρικούπη και Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου, ενώ οι παλινδρομήσεις των κυβερνήσεων ανάμεσα στη ρωσοφιλία και αγγλοφιλία επηρέαζαν δραστικά την ελληνική εξωτερική πολιτική. Παράλληλα με τους αγώνες της για ενοποίηση και εθνική αποκατάσταση των αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών, προέβαινε σε ανοίγματα προς τη Βουλγαρία, το Μαυροβούνιο και τη Σερβία. Με έκπληξη η μικρή Ελλάδα ανεκάλυπτε ότι στη Βαλκανική με τους περισσότερους λαούς είχε κοινούς αγώνες αλλά και κοινή θρησκευτική πίστη, δηλαδή διαχρονικό υπόβαθρο πολιτισμού, δεσμούς που έπρεπε να αξιοποιήσει.

Παρά το γεγονός ότι το συνέδριο του Βερολίνου προκάλεσε «αδιάλλακτες φυλετικές αντιθέσεις και σπαραγμούς»¹⁰, η Ελλάδα το 1880 εγκατέστησε πολιτικό πρακτορείο και γενικό προξενείο (Agence Diplomatique et Consulat Général de Grèce ή Légation Hellénique au Monténégro) στην πρωτεύουσα του Μαυροβουνίου, την Κετίνη¹¹. Ήταν ευδιάκριτη η πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης, υπό τον Κουμουνδούρο, να αποκαταστήσει πλήρως τις διπλωματικές σχέσεις και να αναβαθμίσει τη συνεργασία της με τις χώρες της Βαλκανικής.

Στην Κετίνη ήσαν διαπιστευμένοι, εκτός από τους Έλληνες, και διπλωματικοί αντιπρόσωποι της Τουρκίας, της Ρωσίας, της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Αγγλίας. Οι διπλωμάτες της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ρωσίας διέμεναν στη Ραγούζα, ενώ ο Άγγλος στη Σκόδρα, όπου ασκούσε τα

8. Ο Νικόλαος ήταν ο δεύτερος, μετά τον Δανιήλ (1851-1860), μη κληρικός ηγέτης του Μαυροβουνίου, γιος του Μίρκο, νικητή των Τούρκων στη μάχη του Γκράχοβο το 1858, που θεωρήθηκε ως η *renaissance* της ήττας του Κοσσυφοπεδίου (1389). Βλ. Νυσταζοπούλου, *Οι Βαλκανικοί λαοί*, σσ. 181-182. Σε μερικά έγγραφα αναφέρεται και ως «Νικίτας». Μάλλον πρόκειται για λαϊκό προσωνύμιο, που δεν δικαιολογείται από τις πηγές.

9. Α. Υ. Ε., φάκ. 1882/1-5, έγγραφο προξενείου 17/16 Φεβρουαρίου 1882.

10. Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1912*, Αθήναι χ.χ., τ. Α', σ. 116. Επίσης S. Th. Lascaris, *La politique extérieure de la Grèce avant et après les congrès de Berlin (1875-1881)*, Paris 1924, ειδικότερα σ. 125 κ.ε. και του ίδιου, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1814-1914)*, Αθήναι 1936, ειδικότερα το κεφάλαιο ΙΓ', *passim*.

11. Τσετίνη ή Κετίνη ή Κεττίνη, Chettigné, υπήρξε η πρωτεύουσα του Μαυροβουνίου μέχρι την ενσωμάτωσή του 1918. Βρίσκεται σε κοιλάδα με υψόμετρο 683 μ. Κτίσθηκε γύρω από το μοναστήρι της Παναγίας (1478) που υπήρξε μέχρι το 1863 η κατοικία των ηγεμόνων, στο πρόσωπο των οποίων ταυτίζονταν η εκκλησιαστική και πολιτική εξουσία. Πυρπολήθηκε από τους Αυστριακούς στις 13 Ιανουαρίου 1916.

καθήκοντα του γενικού προξένου. Τα περισσότερα από τα μέχρι σήμερα σωζόμενα κτίρια των διπλωματικών αποστολών στην Κετίνη είναι εντυπωσιακά. Ως πιο απομονωμένο και ακαλαίσθητο κτίριο παρουσιάζεται της ελληνικής αποστολής¹², η οποία εξάλλου εκπροσωπούσε το μικρότερο και φτωχότερο κράτος απ' όσα είχαν διπλωματική εκπροσώπηση στην Κετίνη.

Ανάμεσα στα παράδοξα της νεοελληνικής κρατικής γραφειοκρατίας εντάσσεται και η ίδρυση του προξενείου αυτού. Στα τέλη του 1880 στάλθηκαν στην Κετίνη δύο διπλωματικοί υπάλληλοι, που εκπροσωπούσαν το ελληνικό κράτος και οι ενέργειές τους δέσμευαν την ελληνική κυβέρνηση, η οποία όμως το νομιμοποίησε με τον νόμο ΠΛΑ΄ της 20ής Μαρτίου 1881 «περί συστάσεως Γενικών Προξενείων εν Κετίνη, Φιλιππουπόλει, Σόφια»¹³. Στις 5 Δεκεμβρίου 1880 αναγγέλθηκε η μετάθεση από το Κάλλιαρι της Ιταλίας (Σαρδηνία) του υποπροξένου Αλεξάνδρου Λεονάρδου¹⁴, που έφερε το βαθμό του υπουργικού γραμματέα α΄ τάξεως, ως υποπροξένου-γραμματέα¹⁵. Στις 3 Ια-

12. Σήμερα είναι ένα εγκαταλειμμένο κτίσμα, σχεδόν ετοιμόρροπο, που κατοικείται από φτωχή μαυροβουνιώτικη οικογένεια. Το μόνο που θυμίζει ότι κάποτε στέγασε τη διπλωματική αντιπροσωπεία «της Α. Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων» είναι η μεταλλική πινακίδα του Μαυροβουνιώτικου υπουργείου Πολιτισμού: *Διπλωματικόν Πρακτορείον της Ελλάδος (1881-1916)*.

13. ΝΟΜΟΣ ΠΛΑ΄ Περί συστάσεως Γενικών Προξενείων εν Κετίνη, Φιλιππουπόλει, Σόφια.

Γεώργιος Α΄ Βασιλεύς των Ελλήνων

Ψηφισάμενοι ομοφώνως μετά της Βουλής, απεφασίσαμεν και διατάσσομεν.

ΑΡΘΡΟΝ 1

Εν Σόφια της Βουλγαρίας, εν Κετίνη του Μαυροβουνίου και εν Φιλιππουπόλει της Ανατολικής Ρωμυλίας συνιστώνται Γενικά Προξενία, κατατασσόμενα εις την πρώτην κατηγορίαν των Προξενικών αρχών, κατά το άρθρον 34 του από 15 Οκτωβρίου 1853 Νόμου «περί οργανισμού των Προξενείων».

ΑΡΘΡΟΝ 2

(Στο άρθρο αυτό καθορίζεται η μισθοδοσία των διπλωματικών)

.....

Εν Κετίνη

1 Γενικός Πρόξενος δρχ. 1.000 μηνιαίος μισθός

1 Γραμματεύς δρχ. 400 « «

1 Κλητήρ δρχ. 60 « «

Οσάκις οι εν Σόφια και εν Κετίνη Γενικοί Πρόξενoi φέρουνσι τον βαθμόν Πολιτικού Πράκτορος, ο μισθός αυτών ορίζεται διά Β. Δ.

Εν Αθήναις τη 20 Μαρτίου 1881

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄

Α. Κουμουνδούρος.

14. Ο Λεονάρδος εισήλθε στη διπλωματική υπηρεσία στις 25 Ιανουαρίου 1866 ως γραμματέας του ελληνικού προξενείου στη Μασσαλία. Στη συνέχεια υπηρέτησε στο Παρίσι, στην Τεργέστη, στο Λιβόρνο, στο Καστελλαμάρε, στη Μυτιλήνη, στο Γιούργεβο της Ρουμανίας, στην Ισμαηλία κ.α. Έφθασε στο βαθμό του προξένου Α΄ τάξεως όταν βρέθηκε στην Τύνιδα το 1892.

15. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο ΥΠΕΞ 10201/5.12.1880. Το πολιτικό πρακτορείο και γενικό προξενείο επανδρώθηκε από δύο διπλωματικούς υπαλλήλους, τον Αλέξανδρο Λογοθέτη, που λάμβανε ως μισθό 1.300 δραχμές (καθαρά 1.260), και τον Αλέξανδρο Λεονάρδο, που λάμβανε ως μισθό 400 δραχμές (καθαρά 376, που αντιστοιχούσαν με 250 φράγκα).

νουαρίου 1881 έφτασε στην Κετίνη και αμέσως παρουσιάσθηκε στον ηγεμόνα (πρίγκιπα-Αυτού Βασιλική Υψηλότητα) Νικόλαο. Ήδη στη μαυροβουνιώτικη πρωτεύουσα βρισκόταν, από τις 20 Νοεμβρίου 1880, ένας άλλος Έλληνας διπλωμάτης, ο Αλέξανδρος Λογοθέτης, τμηματάρχης α' τάξεως, ως γενικός πρόξενος και πολιτικός πράκτωρ¹⁶. Ο Λογοθέτης ταχύτατα αντιλήφθηκε τη σημασία της εκεί ελληνικής παρουσίας. Η Κετίνη όμως βρισκόταν σε ορεινή και δύσβατη περιοχή, οι δε μετακινήσεις ήσαν πολύ κοπιώδεις. Γι' αυτό σχεδόν αμέσως πρότεινε στο υπουργείο την ίδρυση αμίσθου υποπροξενείου στο Κάτταρο (Κοτορ) της Δαλματίας με δικαιοδοσία τις παραλίες πόλεις. Στις 5 Μαρτίου 1881 το υπουργείο απέρριψε¹⁷ την πρόταση, διευρύνοντας τις δικαιοδοσίες του γενικού προξενείου Κετίνης με την ανάθεση της διπλωματικής επιβλέψεως όλων των παραλίων της Αδριατικής (Σκόδρα, Ραγούζα, παραλία Αλβανίας) μέχρι την Κέρκυρα¹⁸. Το υπουργείο δικαιολογούσε την απόρριψη, μετά από συνεννόηση με την ελληνική πρεσβεία της Βιέννης, με το αιτιολογικό ότι δεν επιθυμούσε να συγκρουσθεί με την αυστριακή κυβέρνηση, η οποία επίμονα απέκρουε τη διαπίστευση οποιασδήποτε προξενικής αρχής στο Κάτταρο. Η εγκαθίδρυση των προξενείων αυτών, που κατατάχθηκαν μάλιστα στην πρώτη κατηγορία των προξενικών αρχών, αποτελούσε έκφραση των προθέσεων της Ελλάδος για βαλκανική πολιτική φιλίας αλλά και ενισχυτικής παρουσίας, τουλάχιστον για τη Φιλιππούπολη και τη Σόφια, μεταξύ των ομογενών. Εάν τα προξενεία Φιλιππουπόλεως (Ανατολική Ρωμυλία) και Σόφιας (Βουλγαρία) είχαν ως αποστολή την εξυπηρέτηση ομογενών ή την προώθηση οικονομικών και εμπορικών συμφερόντων, δεν συνέβαινε το ίδιο με τη διπλωματική αντιπροσωπεία της Κετίνης. Στο Μαυροβούνιο δεν υπήρχαν Έλληνες για να εξυπηρετούνται από το προξενείο, το οποίο γιαυτόν ακριβώς το λόγο στερούνταν παντελώς προξενικών εσόδων.

Σε ολόκληρη την Ηγεμονία το 1881 κατοικούσαν μόνο πέντε Έλληνες καταγόμενοι από τη Μακεδονία και Θράκη, όλοι Μαυροβούνιοι υπήκοοι¹⁹.

16. Ο Λογοθέτης ήταν διδάκτωρ (πτυχιούχος) της Νομικής. Μόλις προσλήφθηκε στο ΥπΕξ ανέλαβε καθήκοντα προξένου στο Κάιρο, στις 11 Οκτωβρίου 1865. Απολύθηκε και επανασυρλήφθηκε τρεις φορές. Το 1875 (9 Ιουνίου) διορίστηκε ως πρόξενος στα Χανιά και στις 21 Δεκεμβρίου 1878 έγινε νομάρχης Κερκύρας, ενώ ορίστηκε ως διευθυντής της αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς. Από την Κετίνη μετετέθη στα Ιωάννινα στις 20 Αυγούστου 1883, το 1886 (6 Ιουλίου) στη Φιλιππούπολη και το 1891 (17 Απριλίου) ως γενικός πρόξενος Αδριανουπόλεως.

17. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο ΥπΕξ 2462/5.3.1881. Το υπουργείο επανήλθε με έγγραφό του (φάκ. 1882/αακ. Γ (1-8), 368/16.1.1882), ζητώντας από τον Λογοθέτη ενημέρωση για τα συμβαίνοντα στην Αλβανία και τη Δαλματία.

18. Οι σχέσεις του Λογοθέτη δεν ήσαν οι καλύτερες δυνατές με το ΥπΕξ. Ενώ του είχε δώσει εντολή να παρακολουθεί τα αλβανικά ζητήματα και να μεταβαίνει για λόγους υπηρεσιακούς μέχρι την Κέρκυρα (!), εν τούτοις τη μετάβασή του στη Ραγούζα τη χαρακτήρισε ως «εκδρομή». (Έγγραφο ΥπΕξ 7557, 7558 της 11.8.1881, Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3).

19. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 133/19 Νοεμβρίου 1881.

Επιφανέστερος ήταν ο Ιωάννης Θεοδωρίδης, γιατρός της ηγεμονικής κυβέρνησης στην Αντίβαρη, ο οποίος όμως, για λόγους που δεν κατέστη δυνατό να διευκρινισθούν από την έρευνα, μετακινήθηκε στη Βουλγαρία, τον Απρίλιο του 1881²⁰. Ο Έλληνας πρόξενος με συστατική επιστολή προς τον ομόλογό του της Σόφιας συνιστούσε τον Θεοδωρίδη ως έγκριτο ομογενή και παρακαλούσε να του προσφερθεί κάθε δυνατή αρωγή. Αργότερα ένας άλλος Έλληνας διπλωματικός, ο Ανδρ. Ψύλλας, θα γράψει προς το υπουργείο, δικαιολογώντας την παντελή έλλειψη προξενικών εισπράξεων, ότι «ουδενός υπηκόου Έλληνος υπάρχοντος ενταύθα, ουδέ διαβάτου τινος ποτέ τοιούτου, φαίνεται, διελθόντος». Παρά την υπερβολή που υποκρύπτει η έκφραση αυτή, δεν βρίσκεται πολύ μακριά από την πραγματικότητα. Ούτε και οικονομικοί ή εμπορικοί λόγοι υπήρχαν, αφού κανένα ελληνικό προϊόν δεν εισαγόταν στο Μαυροβούνιο. Το μεγαλύτερο μέρος των τροφίμων, των ειδών ενδύσεως ή των αποικιακών μεταφερόταν από την Ιταλία και Αυστρία, μέσω Καττάρου, ενώ ένα άλλο μέρος από τη Σκόδρα. Ελάχιστα, όπως το αλάτι της Σικελίας, εισάγονταν «από τας εσχάτως αποκτηθείσας πόλεις της Αντιβάρεως και Δουλτσινίου»²¹. Αν λοιπόν ήταν δυνατόν να φθάσουν στο Μαυροβούνιο ελληνικά προϊόντα, όπως π.χ. τα πορτοκάλια Κερκύρας, έπρεπε πρωτίστως να αντιμετωπισθεί το σοβαρό πρόβλημα της ατέλειας των συγκοινωνιακών μέσων και ιδίως το απόκεντρο των δύο μαυροβουνιώτικων λιμένων (Αντιβάρεως και Δουλτσίνου), από τους οποίους η προώθηση των προϊόντων ήταν κοπιώδης, χρονοβόρος και δαπανηρή. Μάλιστα ο Έλληνας πρόξενος ειδοποιούσε το υπουργείο Οικονομικών ότι «η δι' αυτών προμήθεια των προς κατανάλωσιν του εσωτερικού χρησίμων εστίν εντελώς ανέφικτος. Δεν είναι επομένως δυνατόν να μεταβληθή επί τα βελτίω η εμπορική ημών μετά του Μαυροβουνίου σχέσις και να υποστώσι τα ελληνικά προϊόντα τον ανταγωνισμόν μετά της Αυστρίας, ήτις κατέχει το επίνειον των Μαυροβουνίων, διά νομοθετικών ή διεθνών μέτρων»²².

Οι στόχοι λοιπόν της ιδρύσεως του προξενείου ήσαν καθαρά πολιτικοί. Επιδιώκονταν: α) να προωθηθούν οι ελληνικές θέσεις, που ήταν η πλήρης και ολοκληρωτική απελευθέρωση των Βαλκανίων, ιδίως των λαών εκείνων με τους οποίους η Ελλάδα είχε συναγωνισθεί κατά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, β) να δημιουργηθούν σχέσεις ακόμη στενότερες, προκειμένου οι βαλκα-

20. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 110/29 Σεπτεμβρίου 1881.

21. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 47/28 Απριλίου 1881 προς το υπουργείο Οικονομικών.

22. Η Ελλάδα ενδιαφερόταν για την εξαγωγή αλάτος, γιατί το υπουργείο Οικονομικών ζητούσε από τον πρόξενο (24 Μαρτίου 1881) να συλλέξει έγκυρες πληροφορίες και να το ενημερώσει σχετικά.

νικοί λαοί να αποτελέσουν κοινό μέτωπο όχι μόνο έναντι της οθωμανικής επιβουλής αλλά και του αυστριακού μεγαλοϊδεατισμού, που επεφύλασσε για την αυστριακή πολιτική το ρόλο του χωροφύλακα, κυρίως στα βορειοδυτικά Βαλκάνια, ενώ οραματιζόταν την κάθοδο στο Αιγαίο (Θεσσαλονίκη)²³, γ) να συμμετάσχει ενεργώς και η Ελλάδα στην παγίωση της αυτονομίας του Μαυροβουνίου και δ) να παρακολουθεί τα διαδραματιζόμενα στην Αλβανία εκ του σύνεγγυς και από μια άλλη οπτική γωνία.

Εν τούτοις η Ελλάδα με επιφυλακτικότητα αντιμετώπισε την πρωτοβουλία (1882) του ηγεμόνα Νικολάου για συσπείρωση Ελλάδος, Βουλγαρίας, Ρουμανίας και Μαυροβουνίου κατά της Τουρκίας. Ο δισταγμός για προσχώρηση οφειλόταν στην επιθυμία της να μη δημιουργηθούν τριβές με την Τουρκία, από τη συρρίκνωση της οποίας δεν ήταν ευχερές να λάβει ικανοποιητική μερίδα. Είναι γνωστό ότι η Αυστρία είχε χαράξει πολιτική επικρατήσεως στη Σερβία και στο Μαυροβούνιο, ενδιαφερομένη να παραχωρηθούν το ταχύτερο δυνατό όλα τα εδάφη που είχαν επιδικασθεί από το συνέδριο του Βερολίνου, ώστε να ωφεληθεί από τυχόν προσάρτηση, αφού οι επεκτατικές διαθέσεις της δεν είχαν ανασταλεί. Η Τουρκία δυστροπούσε να παραδώσει τη Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου στην Ελλάδα, ενώ είναι γνωστό το τέχνασμα των Μεγάλων Δυνάμεων προκειμένου να διευκολυνθεί ο ηγεμόνας Νικόλαος για να εγκαταστήσει φρουρές στο Δουλιτσίνο και στην Αντίβαρη²⁴.

Δεν φαίνεται να ευσταθεί η εκδοχή ότι αποτελούσε σπασμωδική ενέργεια στα πλαίσια της αλυσωτικής πολιτικής της θνησιγενούς κυβερνήσεως Κουμουνδούρου²⁵. Ούτε εξέφραζε τους εθνικούς ανταγωνισμούς, ειδικότερα προς την Τουρκία, αφού τόσο αυτή όσο και άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, όπως ήδη αναφέρθηκε, διατηρούσαν διπλωματική αποστολή στην Κετίνη. Ο σουλτάνος μάλιστα με καταιγισμό πολυτελών δώρων προς τον Νικόλαο επιζητούσε όχι μόνο τη φιλία αλλά και την ουδετερότητα του Μαυροβουνίου

23. Πεποίθηση του Χαρ. Τρικούπη ήταν ότι η Βιέννη κατευθυνόταν στη Μακεδονία, ακόμη και στη Θράκη, όπου θα προσπαθούσε να ενισχύσει το σλαβικό στοιχείο εις βάρος του ελληνικού. Υποστήριξε ότι η Αυστρο-Ουγγαρία, εξίσου με τη Ρωσία, αποτελούσε τον πλέον επικίνδυνο εχθρό του ελληνισμού στη Μακεδονία. Εξάλλου η αυστρο-ουγγρική πολιτική αξιοποιούσε κάθε δυνατότητα προκειμένου να πείσει, ιδιαίτερα την Ελλάδα, ότι καμμία απολύτως βλέψη δεν έτρεφε για τη Θεσσαλονίκη και ότι οι διάφορες φήμες στερούνταν αληθείας. Ανεξάρτητα από τις εκδοχές αυτές, ορισμένοι ερευνητές ισχυρίζονται ότι η αυστριακή πολιτική ουδέποτε είχε τέτοιες βλέψεις και ότι δεν ήταν εχθρική προς τα ελληνικά συμφέροντα. Βλ. L. Stavrianos, «Balkan Federation, A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times», *Smith College Studies in History*, 27 (1944) 125 και Αιλιανού, *ό.π.*, σσ. 22 και 94. Εξάλλου η αυστρο-ουγγρική πολιτική αξιοποιούσε κάθε δυνατότητα προκειμένου να πείσει, ιδιαίτερα την Ελλάδα, ότι καμμία απολύτως βλέψη δεν έτρεφε για τη Θεσσαλονίκη και ότι οι διάφορες φήμες εσπεύοντο αληθείας.

24. Ασπρέας, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 123-124.

25. Ασπρέας, *ό.π.*, τ. 2, σ. 254.

στα τεκταινόμενα της περιοχής αυτής, όπου η αναταραχή ήταν ενδημούσα κατάσταση. Το σημαντικότερο ήταν ένα παλάτι στο Εμιργιάν του Βοσπόρου, που παλαιότερα ανήκε στον χεδίβη της Αιγύπτου Ισμαήλ πασά. Ακολούθησαν αδαμαντοκόλλητα παράσημα, σιγαροθήκες, πολύστροφα πιστόλια, χρυσοποίκιλτα ξίφη, περιδέραια με διαμάντια για την ηγεμονίδα κ.ά. Το Σεπτέμβριο του 1883 ένας από τους υπασπιστές του σουλτάνου συνόδευσε τρεις αραβικούς ίππους (δύο λευκούς κι έναν πυρρό) αξίας άνω των χιλίων οθωμανικών λιρών. Μόνο οι χρυσοποίκιλτες φαλάρες (= σέλες) στοίχιζαν περισσότερο από τριακόσιες λίρες²⁶. Άλλος υπασπιστής παρέδωσε δύο *revolvers* επιμελημένης επεξεργασίας καθώς και ένα σπαθί με θήκη και λαβή από χρυσό. Υπολογιζόταν ότι τα δώρα υπερέβαιναν σε αξία το ένα εκατομμύριο φράγκα!

Προς τους δύο Έλληνες διπλωμάτες ο ηγεμόνας Νικόλαος επιδείκνυε εγκάρδια συμπεριφορά. Ανταλλαγές δώρων και παρασήμων, προσκλήσεις σε ιδιαίτερα γεύματα ή δείπνα, ιδιαίτερες συζητήσεις και εκδρομές, φιλοξενία στην ηγεμονική έπαυλη Αντιβάρεως²⁷, εξέφραζαν αμοιβαία θερμότητα, που υπερέβαινε τη συνήθη τυπική αβρότητα προς διπλωμάτες και έδειχνε ξεχωριστή φιλία και εγκαρδιότητα²⁸. Αυτό υπέπεσε στην αντίληψη των λοιπών μελών του διπλωματικού σώματος στην Κετίνη, μάλιστα δε του Αυστριακού επιτετραμμένου που το διοχέτευσε, με μικρόψυχη διάθεση, στον αυστριακό τύπο. Η καχυποψία, που προκαλούσε η στενή φιλική σχέση Ελλήνων-Μαυροβουνίων στην αυστριακή ηγεσία, εκφράσθηκε με οργίλο ύφος στις αυστριακές εφημερίδες, που άδραξαν την ευκαιρία της προσφοράς ως δώρου από τον ηγεμόνα στον Αλέξ. Λογοθέτη ενός τουρκικού χατζαριού. Τα φιλικά αισθήματά τους προς τον ηγεμόνα εξέφραζαν σε κάθε δεδομένη ευκαιρία και οι Έλληνες διπλωμάτες. Είναι χαρακτηριστικά όσα περιέλαβε ο Αλ. Λεονάρδος σε επιστολή του, που δημοσιεύθηκε στις 21 Φεβρουαρίου 1882 στη *Νέα Εφημερίδα*, η οποία είχε υιοθετήσει κάποιες διαδόσεις περί αδυναμίας του Νικολάου να χαλιναγωγήσει τα δήθεν φιλοαυστριακά αισθήματα του λαού του. Υποστήριξε ότι «*η θέλησις του ηγεμόνος είναι θέλησις των Μαυροβουνίων, οίτινες έχουσι πεποίθισιν και αφοσίωσιν μέχρι λατρείας εις τον ιπποτικόν και γενναίον ηγεμόνα αυτών Νικόλαον, όστις δύναται, όπóταν θέλη ν' απαιτήση την ζωήν ενός εκάστου των υπηκόων του εις δείγμα της προς αυτόν αγάπης*

26. Α. Υ. Ε. φάκ. 1883, χωρίς αριθμό, θ' -ιβ'. Ορισμένα από τα πολύτιμα αυτά δώρα βρίσκονται μέχρι σήμερα στο ανάκτορο του Νικολάου, που λειτουργεί ως μουσείο.

27. Τουλάχιστον μία φορά φιλοξενήθηκε (Φεβρουάριος 1882) ο Λεονάρδος στην ηγεμονική έπαυλη Αντιβάρεως και επέστρεψε στην Κετίνη μαζί με τον Ηγεμόνα.

28. Ένα χαρακτηριστικό δώρο που προσέφερε ο Ηγεμόνας στον Έλληνα βασιλιά ήταν μια μικρή άρκτος, που προοριζόταν για το θηριοτροφείο του βασιλικού κήπου της Κερκύρας, Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 58/11/23 Μαΐου 1881.

και να μη δυνηθή να σταματήσει το ρεύμα των προσερχομένων να την θυσιάσῃ»²⁹.

Η εκτίμηση προς το πρόσωπο του Νικολάου είχε απηχήσεις και μεταξύ των Ελλήνων διανοουμένων. Είναι χαρακτηριστική η ενέργεια του δημοσιογράφου και λογίου Ιωάννη Καμπούρογλου ο οποίος, με τη μεσολάβηση του προξενείου, προσέφερε στο Νικόλαο τρεις ποιητικές συλλογές του. Μεταξύ των ποιημάτων περιλαμβανόταν και μετάφραση στα ελληνικά του εθνικού ύμνου των Μαυροβουνίων «Οπάπο, Οπάπο!» (Εκεί-εκεί), του οποίου τους στίχους είχε συνθέσει ο ηγεμόνας. Η ίδια συλλογή περιείχε τη μετάφραση και άλλου πατριωτικού ποιήματος του Νικολάου «εις τον κώδωνα του Μοναστηρίου της Κετίνης»³⁰. Ο Νικόλαος θέλοντας να ευχαριστήσει τον Έλληνα λόγιο του απένειμε το παράσημο του Δανιήλ, το οποίο, όπως ο Καμπούρογλου σημειώνει, «υπερηφάνως έφερε εν τη ζωή του»³¹.

Ενδεικτικό των φιλικών αισθημάτων του ηγεμόνα με τους Έλληνες ήταν και η πρόσκληση που απηύθυνε ο Νικόλαος προς τον Λεονάρδο τον Δεκέμβριο του 1881, μόνο απ' όλο το διπλωματικό σώμα «επιδαφιλεύσας μετά της ηγεμονίδος και των ηγεμονοπαίδων εκφραστικωτάτας αληθώς περιποιήσεις».

29. Η *Νέα Εφημερίς* πληνηθείσα αναδημοσίευσε από τους *Συλλόγους* του Βουκουρεστίου την ανακριφή πληροφορία ότι ο Λεονάρδος κατά τη μετάβασή του στο Κάταρο επιβεβαίωσε την είδηση. Ολόκληρη η επιστολή διαψεύσεως έχει ως εξής:

Κύριε Διευθυντά της «*Νέας Εφημερίδος*»

Ανεδημοσιεύσατε εν τω φύλλω υμών της 8ης τρέχοντος εκ των «*Συλλόγων*» του Βουκουρεστίου είδησιν καθ' ην εγώ διεβεβαίωσα εν Κατάρω ότι ο ηγεμών Νικόλαος δεν δύναται πλέον να χαλιναγωγήσῃ τον λαόν του (φύλα φρονών τη Αυστρία και μη δεχόμενον να συμμαχήσῃ τοις Ερζεγοβινείοις) και ότι ανεχώρησεν εις Αντίβαρι ένεκα της τρομοκρατίας του πολεμικού κόμματος, διοικουμένου υπό του Προέδρου της Γερουσίας Μπόζου Πέτροβιτς.

Η πληροφορία αυτή είναι ψευδεστάτη και η είδησις εν γένει αβάσιμος. Η θέλησις του ηγεμόνος είναι θέλησις των Μαυροβουνίων, οίτινες έχουσι πεποιθήσιν και αφοσίωσιν μέχρι λατρείας εις τον ιπποτικόν και γενναίον ηγεμόνα αυτών Νικόλαον, όστις δύναται, όπόταν θέλη ν' απαιτήσει την ζωήν ενός εκάστου των υπηκόων του εις δείγμα της προς αυτόν αγάπης και να μη δυνηθή να σταματήσει το ρεύμα των προσερχομένων να την θυσιάσῃ.

Τούτο γνωρίζων καλώς δεν ηδυνάμην να είπω όσα ανεδημοσιεύσατε εις το φύλλον σας, ουδ' έχω την έξιν να διαδίδω ειδήσεις ανυποστάτους, επί βλάβη της αποστολής μου, και εν γένει να χαράξω τινι περί πολιτικῶν πραγμάτων.

Δέξασθε, Κύριε Διευθυντά, την διαβεβαίωσιν της προς υμάς διακεκριμένης υπολήψεώς μου.

Α. Λεονάρδος.

30. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 135/21 Νοεμβρίου 1881. Ο Ιωάννης Καμπούρογλου (1851-1903) άσκησε το έργο του δημοσιογράφου και υπήρξε συνεκδότης με τον Δημ. Κορομηλά της *Εφημερίδας*, θεωρούμενος ως «σκαπανεύς και εισηγητής του αγνώστου έως τότε καθημερινού εν Ελλάδι τύπου». Το ποιητικό και θεατρικό έργο του δεν υπήρξε ιδιαίτερης σημασίας. Μετέφρασε και ορισμένα, περίπου 19, ποιήματα του Heine. Βλ. Ιωάν. Καμπούρογλου, *Πατρις-Νεότης*, Τυπογραφίον Αδελφών Περγή, Εν Αθήναις 1873, σσ. 143-213.

31. Βλ. Ιωάν. Καμπούρογλου, *1900* (Ποιητική συλλογή μετά εικόνων), Αθήναι 1900, σσ. 254-255, όπου δημοσιεύθηκε η ελληνική μετάφραση του εθνικού ύμνου των Μαυροβουνίων με τον υποτίτλο «ποίημα του Ηγεμόνος Νικολάου».

Μάλιστα ο ηγεμόνας τόνισε στον Έλληνα διπλωμάτη ότι θα του προκαλούσε ιδιαίτερη ευχαρίστηση αν τον επισκεπτόταν, οσάκις επιθυμούσε, απρόσκλητος, επειδή αποτελούσε «μέρος αρχής αντιπροσωπευούσης έθνους συμπαθέστατον και αγαπητόν παντί Μαυροβουνίω». Ο Έλληνας διπλωμάτης απαντώντας είπε ότι θεωρεί τον εαυτό του ευτυχή, που εκπροσωπεί διπλωματική Αρχή «ήτις θεωρεί υψίστην αυτής αποστολήν εν Μαυροβουνίω, να κρατύνη την μεταξύ των δύο ομοδόξων και ομοιοπαθών εθνών υφισταμένην πατροπαράδοτον αγάπην και συμπάθειαν».

Αντίθετα, η στάση των Μαυροβουνίων έναντι των Αυστριακών, συχνά έπαιρνε τη μορφή της εχθρότητας, όπως συνέβη και με την ενέργεια του Νικολάου, ο οποίος θέλοντας, για ευνοήτους λόγους, να τιμήσει τον αυτοκράτορα της Αυστρίας καθιέρωσε για πρώτη φορά το 1880 την τέλεση δοξολογίας στις 6 Αυγούστου, ημέρα εορτής του. Ορίσθηκε επίσημος εορτασμός με κανονιοβολισμούς, παράταξη τιμητικών στρατιωτικών τμημάτων, προσέλευση όλου του διπλωματικού σώματος, ενώ το βράδυ δινόταν ηγεμονικό δείπνο. Ήλθε όμως σε αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα. Οι Μαυροβούνιοι κάτοικοι της Κετίνης αποδοκίμασαν την ενέργεια αυτή του ηγεμόνα τους με την εντυπωσιακή αποχή τους από τη δοξολογία. Ο Έλληνας διπλωμάτης χαρακτηριστικά παρατήρησε ότι «ουδείς χθες, ουδ' αυτός ο συνήθως περίεργος λαός της Κετίνης δεν προσήλθεν εντός ή εκτός του παρεκκλησίου, ως ότε αθρόως είχε συρρεύσει κατά την επί τη εορτή του ονόματος της Α. Μ. του Βασιλέως ημών ψαλείσαν δοξολογίαν».

Το 1881, λόγω της παρατεταμένης ανομβρίας, σημειώθηκε σοβαρή έλλειψη αραβοσίτου. Ο ηγεμόνας, φοβούμενος μήπως λόγω ελλείψεως τροφής πολλοί Μαυροβούνιοι μεταναστεύσουν, έστειλε τον εξάδελφό του και πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου Μπόζο Πέτροβιτς-Νιέγκος στην Οδησό, προκειμένου να εξασφαλίσει τον εφοδιασμό της χώρας του με τις απαιτούμενες ποσότητες³². Επειδή τα οικονομικά της ηγεμονίας δεν ήσαν ανθηρά, η κυβέρνηση του Μαυροβουνίου και οι βοεβόδες όλης της επικράτειας εργάσθηκαν πυρετωδώς επί ένα μήνα υπό την προεδρία του ηγεμόνα, προκειμένου να καταρτίσουν τον κρατικό προϋπολογισμό του 1882. Ελάττωσαν τα έξοδα κατά 250.000 φράγκα σε σύνολο 800-900.000, με πρόθεση να δοθούν τα χρήματα αυτά σε λιμενικά έργα και οδοποιία. Καταργήθηκαν θέσεις στο δικαστικό, δι-

32. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 94/7.8.1881. Ο αραβόσιτος, του οποίου η καλλιέργεια στα Βαλκάνια άρχισε τον 17ο αι., αποτελούσε το κυριώτερο από τα αιτήρά του Μαυροβουνίου. Πιστεύεται μάλιστα ότι η καλλιέργειά του στην Πελοπόννησο μεταφέρθηκε από το Δουλιτσίνο. Βλ. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο συλλογικό τόμο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, Αθήνα 1979, σ. 309.

οικητικό και στρατιωτικό κλάδο. Πρώτος έδωσε το παράδειγμα ο Νικόλαος, που παραιτήθηκε κατά το 1/3 της ηγεμονικής επιχορηγήσεως και μείωσε τους υπασπιστές από έξι σε τρεις. Τον ακολούθησαν οι υπουργοί επιβάλλοντας σοβαρές περικοπές στις αποδοχές τους και στα έξοδα του υπουργείου τους, ενώ καταργήθηκαν οι θέσεις των διοικητών της Ποντγκόριτσα, του Νίξιτς, της Αντιβάρεως και της Πίβας.

Στις 27 Οκτωβρίου 1881, ένα περίπου χρόνο μετά τη διαπίστευσή του στην Κετίνη, ο Λογοθέτης, λόγω δίμηνης αναρρωτικής αδείας, παρέδωσε την υπηρεσία στον υποπρόξενο-γραμματέα Αλέξ. Λεονάρδο, που συνέχισε να εκπροσωπεί την Ελλάδα στο Μαυροβούνιο³³. Τόσο ο ηγεμόνας όσο και ο υπουργός Εξωτερικών βοεβόδας Στάνκο Ράντονιτς (Stanco Radonich) επέμεναν να μη καταργηθεί το ελληνικό προξενείο αλλά να παραμείνει στην Κετίνη. Ειδικότερα μάλιστα ο Ράντονιτς παρεκάλεσε το Λεονάρδο να μη αποσυρθεί η ελληνική διπλωματική αρχή *«κατά τας ενεστώσας περιστάσεις. Μόνον οι εχθρικός προς την Ηγεμονίαν διακείμενοι θέλουσιν ιδει ευχαρίστως καταργουμένην την ενταύθα ελληνικήν αρχήν»*³⁴. Η κυβέρνηση του πριγκιπάτου ζητούσε ακόμη τα ελληνικά ατμόπλοια να προσεγγίζουν στους λιμένες του Μαυροβουνίου Δουλτσίνο και Αντίβαρη. Διαβεβαίωσε ότι ήταν πρόθυμη να παρέξει κάθε δυνατή ευκολία. Το προξενείο εισηγήθηκε στην ελληνική κυβέρνηση την εκτέλεση πλόων μεταξύ Πατρών, Κερκύρας και Στομίων Καττάρου (Bouches de Cattaro) διά της αλβανικής παραλίας, με προσέγγιση στις παράλιες πόλεις του Μαυροβουνίου Αντίβαρη και Δουλτσίνο. Μάλιστα στο διπλωματικό έγγραφο σημειώνονταν ότι *«η εμφάνισης της ελληνικής σημαίας εις τα αλβανικά και δαλματικά παράλια θέλει αναμνηνσκει εις πάντας το πάλαι ποτέ κραταιόν και νυν αναγεννώμενον έθνος ημών, οι δε φίλοι ημών Μαυροβούνιοι μετ' αγάπης και ενθουσιασμού θέλουσι βλέπει και χαιρετά την ελληνικήν σημαίαν συναγωνιζομένην προς την αυστριακήν, ης η εμφάνισης προ των παραλίων αυτών ουδόλως βεβαίως τους συγκινεί»*³⁵! Αυτή η ανάγκη είχε καταστεί ακόμη επιτακτικότερη, επειδή είχε προκύψει ζήτημα μη αναγνωρίσεως της μαυροβουνιώτικης εμπορικής σημαίας, στην οποία ο Νικόλαος είχε προσθέσει το σημείο του σταυρού. Έτσι 200 ιστιοφόρα πλοία του Μαυροβουνίου, τα οποία πραγματοποιούσαν μεταφορές άλατος και άλλων εμπορευμάτων μεταξύ Μαυροβουνίου-Ιταλίας, χρησιμοποιώντας ως ενδιάμεσους σταθμούς λιμένες της Επτανήσου³⁶, ακινητοποιήθηκαν, μέχρι την οριστική διευθέτηση του ζητήματος και την υπογραφή ιταλομαυροβουνιώτι-

33. Ο Λογοθέτης επέστρεψε στη θέση του περί τα τέλη Ιανουαρίου 1882.

34. Α. Υ. Ε. φάκ. 1882/1-5, έγγραφο 11/8 Ιανουαρίου 1882.

35. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 134/20 Νοεμβρίου 1881.

36. Α. Υ. Ε. φάκ. 1883, χωρίς αριθμό, θ', ι', έγγραφο προξενείου 18 Οκτωβρίου 1883.

κης εμπορικής συνθήκης³⁷. Το κείμενο μάλιστα απετέλεσε πρότυπο διμερούς συμφωνίας για την εποχή εκείνη, γιατί το Μαυροβούνιο ζητούσε από την Ελλάδα να συνυπογράψει παρόμοιο.

Αυτό όμως που δεν επιτεύχθηκε με νόμιμο τρόπο έγινε πραγματικότητα με τη διολίσθηση στην παρανομία. Στις δαλματικές ακτές είχε αναπτυχθεί το λαθρεμπόριο όπλων, στο οποίο πρωτοστατούσαν οι Έλληνες. Το 1882, συνελήφθησαν από τους Αυστριακούς μερικά ελληνικά πλοίαρχα που είχαν ξεκινήσει από τους Οθωνούς της Επτανήσου και μετέφεραν όπλα και πολεμοφόδια στους επαναστάτες της Κριβοσίας³⁸. Οδηγήθηκαν στη Ραγούζα, όπου ο Έλληνας υποπρόξενος άρχισε αγώνα υπερασπίσεως παρακαλώντας παράλληλα τις λιμενικές αρχές της Κερκύρας να συνιστούν στους Έλληνες πλοιάρχους την αποφυγή του λαθρεμπορίου³⁹.

Τον Οκτώβριο του 1881 προτάθηκε από τον γενικό πρόξενο Αλ. Λογοθέτη προς το υπουργείο Εξωτερικών να μεσολαβήσει για την πρόσληψη Μαυροβουνίων εργατών, προκειμένου να εργασθούν στη διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου. Στην πρόταση τονίζονταν ότι «*οι Μαυροβούνιοι είναι άριστοι οδοποιοί και ορυκτῆρες υπονόμων, επιτήδειοι εργοδηγοί και εργολάβοι, είναι σκληραγωγημένοι και μπορούν να διαμένουν σε παραπήγματα*»⁴⁰. Η απάντηση του υπουργείου ήταν άμεση και αυστηρά επιτιμητική. Ο υπουργός Αλ. Κουμουνδούρος επέπληττε τον πρόξενο για την πρωτοβουλία του σημειώνοντας ότι «*εξενίσθημεν δε, ότι χωρίς τινος παραγγελίας του Υπουργείου, προέβητε, προσωπικώς μάλιστα προς αυτόν τον Ηγεμόνα, εις ζήτησιν εργασιών διά την διόρυξιν του κορινθιακού ισθμού. Μη δυνάμενοι να ενεργήσωμέν τι επί της υμετέρας αναφοράς, σας παρακαλούμεν όπως του λοιπού απέχητε τοιούτων διαβημάτων, χωρίς προηγουμένως να ερωτάτε το Υπουργείον*»⁴¹. Την εκδοχή αυτή του ελληνικού υπουργείου υπερέκρασε η πραγματικότητα. Πολλοί Μαυροβούνιοι, γύρω στο 1883, άρχισαν να φθάνουν στην Ελλάδα, μέσω Κερκύρας. Ο νομάρχης μάλιστα του νησιού ζητούσε από το υπουργείο Εξωτερικών να μεσολαβήσει ώστε η κυβέρνηση του Μαυροβουνίου να ορίσει επίτροπο στο νησί, ένα είδος άτυπου προξένου, για να μεριμνά για την τακτοποίησή τους. Οι περισσότεροι προσλαμβάνονταν στα έργα του Ισθμού. Μνημονεύονται μάλιστα και επεισόδια μεταξύ Μαυροβουνίων και περιοί-

37. Με τη συνθήκη αυτή η Ιταλία αποκτούσε το δικαίωμα παρεμβάσεως στην αντίθετα ακτή της Αδριατικής και ικανοποιούνταν μια επιδίωξη της. Βλ. και Αιλιανού, *ό.π.*, σ. 107.

38. Η Κριβοσία είναι μικρή περιοχή στη ΒΔ παραλιακή ζώνη του Μαυροβουνίου μεταξύ των πόλεων Ρίζανο (Risano) και Περάστο (Perast), κοντά στο Κάτταρο. Οι κάτοικοι της επαναστάτησαν εναντίον των Αυστριακών αρνούμενοι να στρατευθούν.

39. Α. Υ. Ε. φάκ. 1882/1-5, έγγραφο προξενείου 17/16 Φεβρουαρίου 1882.

40. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 116/12 Οκτωβρίου 1881.

41. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο ΥπΕξ 9662/21 Οκτωβρίου 1881.

κων⁴². Μεταξύ των Ελλήνων διπλωματών επικρατούσε σύγχυση για τον αριθμό των Μαυροβουνίων που εργάζονταν στην Ελλάδα. Ο Λογοθέτης υποστήριξε ότι ήσαν περίπου δύο χιλιάδες, ενώ ο πρέσβυς Ψύλλας, λίγο αργότερα, υπολόγιζε ότι στην τομή του Ισθμού της Κορίνθου, σε έργα οδοποιίας ή σιδηροδρομικά και στα μεταλλεία του Λαυρίου δεν υπήρχαν περισσότεροι από τετρακόσιοι.

Στις 8 Ιανουαρίου του 1881, στις 11 το βράδυ, κατά τη διάρκεια σφοδρής καταιγίδας κεραυνός έπληξε, παρά την ύπαρξη αλεξικέραυνου, το μινερέ ενός τζαμιού, που βρισκόταν στην ακρόπολη Αντιβάρεως. Το τζαμί πήρε φωτιά, η οποία μεταδόθηκε σε παρακείμενη εκκλησία, που χρησιμοποιούνταν ως πυριτιδαποθήκη. Εκατόν πενήντα βαρέλια πυρίτιδος και πλήθος φυσιγγίων, αξίας 250.000 φράγκων, ανατινάχθηκαν στον αέρα εξαφανίζοντας είκοσι γειτονικές οικίες. Οι νεκροί ήσαν 16 στρατιώτες και πολίτες, ενώ περισσότεροι από 50 τραυματίστηκαν. Ο Έλληνας πρόξενος ζήτησε επείγοντως, μέσω της προϊσταμένης του αρχής, τη συνδρομή του ελληνικού λαού, προκειμένου να βοηθηθούν οι παθούσες οικογένειες «*λαού ομοθρήσκου, ομοιοπαθούς με ημάς και τρέφοντος αισθήματα αδελφικής και ενθουσιώδους αγάπης*»⁴³. Υποσχόταν μάλιστα ότι θα δημοσιεύονταν τα ονόματα των φιλανθρώπων στην επίσημη εφημερίδα του Μαυροβουνίου. Η ανταπόκριση της ελληνικής κυβέρνησης υπήρξε άμεση. Διέταξε τη με καθοιονδήποτε τρόπο βοήθεια προς τους πληγέντες και προκήρυξε έρανο μεταξύ του λαού, ενώ ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός έστειλε επείγουσα οικονομική βοήθεια 2.000 φράγκων.

Το 1883 η Ελλάδα διέθετε 9 πρεσβείες και 55 προξενεία⁴⁴. Στα πλαίσια όμως μιας ευρύτερης αναδομήσεως της διπλωματικής υπηρεσίας κατάργησε τα πολιτικά πρακτορεία και μεγάλο μέρος των γενικών προξενείων μετέβαλε σε πρεσβείες. Τον Ιούλιο του 1883 (υπουργία Αλεξ. Κοντόσταυλου) αναβαθμίστηκε η ελληνική εκπροσώπηση στο Μαυροβούνιο με την ίδρυση πρεσβείας⁴⁵. Πρώτος πρέσβυς στην Κετίνη υπήρξε ο Ανδρέας Ψύλλας. Δεν ήταν διπλωμάτης καριέρας, ούτε κατατάχθηκε στο διπλωματικό σώμα κατόπιν διαγωνισμού αλλά διορίστηκε «εκ προσωπικοτήτων» και του απονεμήθηκε ο βαθμός

42. Συγκεκριμένα αναφέρεται επεισόδιο μεταξύ Μαυροβουνιάνων εργατών, ενός παντοπώλη και της χωροφυλακής (τέλη Αυγούστου 1883). Φάκ. 1883/Θ' -ιβ'.

43. Α. Υ. Ε. φάκ. 1881/ΑΑΚ/Η3, έγγραφο προξενείου 10ης Ιανουαρίου 1881.

44. Πρεσβείες υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη, το Βελιγράδι, το Βουκουρέστι, την Πετρούπολη, τη Ρώμη, τη Βιέννη, το Βερολίνο, το Λονδίνο και το Παρίσι. Φάκ. 1883, χωρίς αριθμό, θ' , ιβ' , έκθεση ΥΠΕΞ.

45. Β. Δ. της 12ης Ιουλίου 1883, που εκδόθηκε δυνάμει των διατάξεων του ΑΠΘ' Νόμου, άρθρο 2, της 26.3.1883. Με το ίδιο διατασσόταν ο Ψύλλας να δώσει τον νενομισμένο όρκο ενώπιον του Υπουργικού Συμβουλίου. Α. Υ. Ε. φάκ. 1883/Α/1-5. Υπήχθησαν σ' αυτήν το υποπροξενείο Δυρραχίου και τα προξενεία Αυλώνος και Σκόδρας. Φάκ. 1884, χωρίς αριθμό, δ' -ε'.

του «προσέδρου υπουργού». Έτσι ερμηνεύεται και η παντελής απουσία του ονόματός του τόσο από τις επετηρίδες όσο και από τα μητρώα των υπαλλήλων του υπουργείου. Η σύζυγός του ήταν αδελφή κυρίας επί των τιμών της βασίλισσας της Ελλάδος. Αναχώρησε από την Κέρκυρα ατμοπλοϊκώς το απόγευμα της 10ης Σεπτεμβρίου και στις 13 αποβιβάσθηκε στο Κάτταρο. Αυθημερόν, μετά από 7ωρη κοπιώδη πορεία με άμαξα, έφθασε στην Κετίνη. Ο μέχρι τότε γενικός πρόξενος Αλ. Λογοθέτης είχε μεταβεί σε προϋπάντησή του. Καθώς πλησίαζαν την Κετίνη, κοντά στο χωριό Βάιτσα, συναντήθηκαν με τον ηγεμόνα του Μαυροβουνίου που βρισκόταν εκεί για να υποδεχθεί τον πρίγκιπα Αρνόλφο, πρώτο εξάδελφο του βασιλιά της Βαυαρίας, που ερχόταν να τον επισκεφθεί. Εκεί έγινε η πρώτη γνωριμία, ανταλλάχθηκαν φιλόφρονες λόγοι και ο Ψύλλας ανέλαβε υπηρεσία στις 14 Σεπτεμβρίου 1883⁴⁶, ενώ στις 19 επέδωσε τα διαπιστευτήριά του στον ηγεμόνα. Ακολούθησε δεξίωση, σύντομη προσφώνηση του πρέσβυ και εγκάρδια αντιφώνηση του ηγεμόνα. Ο Λογοθέτης στις 18 Σεπτεμβρίου, ανεχώρησε για τα Ιωάννινα, όπου ήδη είχε τοποθετηθεί από τις 20 Αυγούστου, και αφού ο Ηγεμόνας του απένειμε τον Ανώτερο Ταξίαρχη.

Στις 20 Σεπτεμβρίου 1883 στάλθηκε αγγελία της αναγνωρίσεως ως πρέσβων στους L. Maccio, πρεσβευτή της Ιταλίας στη Ραγούζα, G. Cirilli, επιτετραμμένο της Γαλλίας στη Ραγούζα, Green, επιτετραμμένο της Αγγλίας στη Σκόδρα και C. von Saldern, πρόξενο της Γερμανίας στη Ραγούζα και επιτετραμμένο στο Μαυροβούνιο⁴⁷. Τον Οκτώβριο του 1883 άλλαξε η Ρωσία τον πρεσβευτή της με τον A. Koyander, η Τουρκία η οποία τοποθέτησε τον Ριζά Βέη⁴⁸, ως έκτακτο απεσταλμένο και πληρεξούσιο υπουργό και η Αυστρο-ουγγαρία που τοποθέτησε τον Μαλίγκοβιτς, με βαθμό προσέδρου υπουργού. Η αυστριακή πρεσβεία διέθετε και δύο υπαλλήλους.

Στις 14 Ιανουαρίου 1884 το υπουργείο ανέθεσε στον Ψύλλα και την επιτήρηση των «εν Αλβανία πραγμάτων» δίνοντας εντολή να μεταβαίνει και παραμένει κατά χρονικά διαστήματα στη Σκόδρα. Το εκεί προξενείο είχε παρουσιάσει προβλήματα δυσλειτουργίας μετά την εσπευσμένη αναχώρηση, για υπηρεσιακούς λόγους, του προξένου Ιωάννη Μητσάκη⁴⁹. Ζητούσε λοιπόν επί-

46. Έγινε η καθιερωμένη παράδοση από τον Αλ. Λογοθέτη και η παραλαβή από τον Α. Ψύλλα. Βλ. Α. Υ. Ε. φάκ. 1883, ι' -ιβ'.

47. Αναχώρησε για τη Σόφια τον Αύγουστο του 1884 προκειμένου να αναλάβει το εκεί γενικό προξενείο.

48. Διαδεχόταν τον Αλέξανδρο Αριστάρχη, που διορίστηκε τον Ιούνιο του 1881 ως γραμματέας και επιτετραμμένος της Τουρκίας στο Μαυροβούνιο. Ο Ηγεμόνας του απένειμε το παράσημο των Ταξιαρχών του τάγματος Δανιήλ Α'.

49. Ο Μητσάκης, διδάκτωρ Νομικής, κλήθηκε επείγοντως από το Υπουργείο να στελεχώσει τη διπλωματική αντιπροσωπεία της Ελλάδος που μετέβαινε στην Αιθιοπία.

μονα να σταματήσει τις επισκέψεις του στη Ραγούζα και να επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στη Σκόδρα, λόγω των κινήσεων που σημειώθηκαν στην περιοχή. Ο Ψύλλας πειθάρχησε στην εντολή του υπουργείου και δύο φορές το έτος (φθινόπωρο και άνοιξη) επισκεπτόταν τη Σκόδρα παραμένοντας εκεί κάθε φορά δύο έως τρεις εβδομάδες. Πολυσέλιδες εκθέσεις με πλήθος λεπτομερειών περί των τεκταινομένων στην Αλβανία και την ευρύτερη περιοχή υποβάλλονταν προς το υπουργείο από τον Ψύλλα ο οποίος φαινόταν πληροφορημένος περί πάντων. Επί τόπου σχημάτισε την εντύπωση, επιβεβαιώνοντας πλήρως την άποψη του υπουργείου, ότι «η Αλβανία χρήζει πολλής προσοχής και συντόνου πρακτικής ενεργείας. Οι εν Αλβανία στρέφονται ουχί απλώς παντί ισχυρώ ανέμω, αλλά δυστυχώς παντί πλειοδοτούντι»⁵⁰.

Τουλάχιστον μέχρι την 1η Ιανουαρίου 1885 ο πρέσβης Ανδρέας Ψύλλας, μόνος και χωρίς την υποβοήθηση από άλλο άτομο⁵¹, εκπροσωπούσε την Ελλάδα στο Μαυροβούνιο, όπως φαίνεται από το τελευταίο φύλλο του πρωτοκόλλου του 1884, το οποίο έκλεισε με αύξοντα αριθμό 122. Από τα έγγραφα που σώζονται στο αρχείο του υπουργείου Εξωτερικών και περιέχουν αιτήματα των πρεσβειών και προξενείων για αγορά διαφόρων ειδών ή καταβολές ενοικίων φαίνεται ότι διέκοψε τη λειτουργία της η ελληνική πρεσβεία. Με τον Ψύλλα σφραγίσθηκε η πρώτη περίοδος της ελληνικής διπλωματικής παρουσίας στο Μαυροβούνιο. Έκτοτε, και επί μία περίπου δεκαετία, έπαυσε να υπάρχει, πιθανόν λόγω των εσωτερικών προβλημάτων της Ελλάδος, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα μητρώα και τις επετηρίδες των υπαλλήλων του υπουργείου, ακόμη και από τους δημοσιευόμενους χάρτες στους οποίους σημειώνονταν οι ελληνικές διπλωματικές αποστολές.

Η μοίρα επιφύλαξε στον δοκιμασμένο και έμπειρο διπλωματικό υπάλληλο Αλέξανδρο Λογοθέτη να εγκαινιάσει και τη δεύτερη περίοδο της ελληνικής παρουσίας στην Κετίνη. Δεν λειτουργούσε όμως ως πρεσβεία αλλά ως προξενείο. Στις 4 Μαΐου 1896 διορίσθηκε και πάλι ως γενικός πρόξενος και σ' αυτή τη θέση του απονεμήθηκε ο «επί τιμή» βαθμός και τίτλος του διπλωματικού πράκτορα, στις 18 Φεβρουαρίου 1901⁵². Το 1904 με βαθμό γενικού προ-

50. Α. Υ. Ε. φάκ. 1884, χωρίς αριθμό, δ' -ε'. Έκθεση Ψύλλα προς ΥπΕξ 112 και 117/25 Δεκεμβρίου 1884. Ευρισκόμενος στη Σκόδρα δεν λησμονούσε και τις εξυπηρετήσεις των ανωτέρων του, όπως συνέβη με την εισήγησή του στον Ηγεμόνα, ο οποίος την αποδέχθηκε, να παρασημοφορηθεί ο υπολοχαγός του Μηχανικού Αλέξανδρος Α. Κοντόσταυλος, προφανώς γιος του υπουργού, με το παράσημο Δ' τάξεως του Ηγεμονικού Τάγματος Δανιήλ του Α'. (Έγγραφο Ψύλλα, 20 Νοεμβρίου 1884).

51. Ο ίδιος ο πρέσβης χαρακτήριζε την αλληλογραφία και την καταχωρούσε στο πρωτόκολλο της πρεσβείας.

52. Επετηρίς ΥπΕξ 1901, σ. 8.

ξένου και διπλωματικού πράκτορα υπηρέτησε ο Σταμάτιος Αντωνόπουλος⁵³, ο οποίος στις 20 Μαρτίου 1907 αντικαταστάθηκε από τον Γουλιέλμο Φοντάνα, έναν έμπειρο διπλωματικό υπάλληλο, υπηρετούντα από το 1865 στη διπλωματική υπηρεσία⁵⁴. Ο Φοντάνας έμεινε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα, μέχρι το τέλος του 1907, όταν ορίστηκε ως διαρκής επιθεωρητής των προξενικών αρχών και ανακλήθηκε στην κεντρική υπηρεσία⁵⁵. Στις 7 Ιανουαρίου 1909 διορίστηκε ένας σημαντικός διπλωματικός υπάλληλος, ο Ευγένιος Ευγενιάδης⁵⁶, διδάκτωρ (πτυχιούχος) της Νομικής, ως διπλωματικός πράκτορας και γενικός πρόξενος στην Κετίνη. Εκεί προήχθη σε πρόσεδρο υπουργό την 1η Νοεμβρίου 1911 και σε έκτακτο απεσταλμένο και πληρεξούσιο υπουργό στις 28 Φεβρουαρίου 1914. Ενώ προβλεπόταν, από τον οργανισμό του υπουργείου όχι μόνο πρέσβυς αλλά και γραμματέας, στα τέλη του 1911 και στις αρχές του 1912 ούτε ο ένας ούτε ο άλλος υπηρετούσαν στην Κετίνη. Στις παραμονές των βαλκανικών πολέμων και λόγω μακροχρόνιας απομακρύνσεως του Ευγενιάδη, τοποθετήθηκε ως διευθύνων στο γενικό προξενείο από 3 Μαρτίου 1911 μέχρι 29 Μαΐου 1912 ο Μιχαήλ Τσαμαδός⁵⁷.

Από το 1912 τον διαδέχθηκε και πάλι ο Ευγένιος Ευγενιάδης, έκτακτος απεσταλμένος και πληρεξούσιος υπουργός, που παρέμεινε, με βραχυχρόνιες διακοπές, στην Κετίνη μέχρι το 1915. Επί των ημερών του αναβαθμίστηκε η πρεσβεία της Κετίνης λόγω της έντονης δραστηριότητας που επέδειξε ο διπλωματικός αυτός υπάλληλος σε μια εποχή μεγάλης κινητικότητας στο βαλκανικό χώρο. Με συνεχείς εκθέσεις και τηλεγραφήματα ενημέρωνε έγκυρα την κεντρική υπηρεσία, ενώ μετείχε αποφασιστικά στα δρώμενα της περιοχής. Δεν περιορίστηκε στις γραφειοκρατικές ενασχολήσεις ούτε στα ανυστη-

53. Επετηρίς 1904, σσ. 14-15, *πρβλ.* και σ. 88. Η τοποθέτηση του Αντωνόπουλου έγινε στις 22 Απριλίου 1904. Ήταν έμπειρος υπάλληλος (είχε προσληφθεί στις 26 Δεκεμβρίου 1870), υπηρέτησε στην Προύσα, στο Βελιγράδι, στο Βουκουρέστι, στην Κωνσταντινούπολη, στη Ρώμη κ.α. και το 1910 τοποθετήθηκε διαρκής επιθεωρητής των προξενικών αρχών με τον βαθμό του προσέδρου υπουργού.

54. Ο Φοντάνας διορίστηκε ως δόκιμος στο υπουργείο Εξωτερικών στις 13 Οκτωβρίου 1865. Υπηρέτησε στην Κωνσταντινούπολη, στο Κάλιαρι, στη Βηρυτό, στα Βιτόλια, στην Αδριανούπολη κ.α. Επετηρίς ΥΠΕΞ, σ. 14, *πρβλ.* και σ. 87. Από αβλεψία αναγράφεται στο μητρώο του 1912 ότι στην Κετίνη πήγε στις 10 Μαρτίου 1900. Το ορθό είναι ότι τοποθετήθηκε στις 20 Μαρτίου 1907.

55. Βλ. Επετηρίδα 1909, σ. 95.

56. Είχε εισέλθει στο διπλωματικό κλάδο ως υποπρόξενος στο Σουλινά στις 21 Νοεμβρίου 1880. Υπηρέτησε στην Αίγυπτο (Κάιρο, Πορτ-Σάιτ, Τάντα), στην Κορυτσά, στην Τραπεζούντα, στη Ρόδο κ.α. Επετηρίς 1909, σσ. 14-15. *πρβλ.* και Ι. Νοτάρη, *Τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 1903 με βάσι έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 36.

57. Ο Τσαμαδός εντάχθηκε στο διπλωματικό σώμα ως ακόλουθος β' τάξεως στις 15 Σεπτεμβρίου 1900 και υπηρέτησε στη Ρώμη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Σόφια κ.α. Το 1913 (17 Αυγούστου) προήχθη σε τμηματάρχη β' τάξεως και τοποθετήθηκε ως γραμματέας της πρεσβείας στην Κετίνη, λόγω όμως απουσίας του πρέσβη την διεύθυνε. Βλ. Επετηρίδα ΥΠΕΞ 1915, σ. 178.

ρώς υπηρεσιακά θέματα, αλλά ανέπτυξε ζηλευτή δραστηριότητα και σε ανθρωπιστικά ζητήματα, όπως η αναζήτηση αγνοουμένων, η περιθαλψη αιχμαλώτων, η οικονομική βοήθεια ξενητεμένων φοιτητών (Ελλήνων ή Μαυροβουνίων) και άλλα. Το 1913 την πρεσβεία διηύθυνε, για μικρό χρονικό διάστημα, ο Ιωάννης Ξ. Ψαράς⁵⁸, πρόξενος α΄ τάξεως ο οποίος παρέδωσε προσωρινά στον Σπ. Κωνσταντινίδη⁵⁹, γραμματέα β΄ τάξεως, που αναχωρώντας παρέδωσε στον Ευγενιάδη⁶⁰. Στις 12 Αυγούστου 1914 ανέλαβε τη διεύθυνση της πρεσβείας ο Σ. Β. Γεννάδιος, που παρέλαβε τα κρυπτογραφικά λεξικά και λοιπά απόρρητα της πρεσβείας από τον Έλληνα γιατρό Μαρούλη, που ζούσε και εργαζόταν στο Βιρ Παζάρ, και στον οποίο τα είχε εμπιστευθεί, μέσα σε σφραγισμένο κιβώτιο, ο Ευγενιάδης. Ο Ευγενιάδης, κατά την άποψη του Λαούρδα, «αντιπροσώπευε το πνεύμα και την πολιτική του ελληνισμού αμέσως έπειτα από την καταστροφή του 1897», δηλαδή το πνεύμα της ηττοπάθειας⁶¹. Βεβαίως η κρίση αυτή και αν ακόμη αποδεχθούμε την ορθότητά της, στηρίζεται στις ενέργειες του Ευγενιάδη ως γενικού προξένου στη Θεσσαλονίκη και προκατόχου του Λάμπρου Κορομηλά. Αντίθετα, ο Ευγενιάδης αναδιοργάνωσε τη διπλωματική εκπροσώπηση στο Μαυροβούνιο, όπως ήδη αναφέρθηκε, σε εποχή αναταράξεων στο βαλκανικό χώρο. Ήταν παραμονές αλλά στη συνέχεια και περίοδος των βαλκανικών συγκρούσεων. Μαζί, από 6 Οκτωβρίου 1914, έπρεπε να υπηρετεί ως γραμματέας και ο Π. Ν. Δεληγιάννης, ο οποίος όμως δεν έφτασε ποτέ στο Μαυροβούνιο, αφού ήταν αποσπασμένος ως γραμματέας της πρεσβείας στο Λονδίνο⁶².

Τελευταίος πρέσβυς της Ελλάδος στην Κετίνη του αυτόνομου Μαυροβουνίου, ίσως και ο γνωστότερος από τους παραπάνω, υπήρξε ο Κ. Θ. Ρέντης⁶³,

58. Ο Ψαράς διορίστηκε στο ΥπΕξ ως ακόλουθος β΄ τάξεως στις 14 Νοεμβρίου 1890. Υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη, Βηρυτό, Κωνσταντινούπολη, Σόφια, Καβάλα, Μασσαλία κ.α. και στις 8 Νοεμβρίου 1910 μετατέθηκε ως πρόξενος α΄ τάξεως στην Κορυτσά, αλλά επειδή το προξενείο της δεν λειτουργούσε τότε παρέμεινε στη διάθεση του υπουργείου και κατά διαστήματα στέλνονταν όπου υπήρχε ανάγκη. Στις 28 Νοεμβρίου 1915 συνταξιοδοτήθηκε με 200 δραχμές μηνιαίως, πράξη που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ τ. 3, φ. 38/17.2.1916. Α. Υ. Ε. φάκ. 1916/Η/202.

59. Ο Κωνσταντινίδης, αφού υπηρέτησε στην Κωνσταντινούπολη, Αϊδίνιο, Βατούμ, Ουάσιγκτον κ.ά., τοποθετήθηκε ως προσωρινώς διευθύνων το γενικό προξενείο Κετίνης δύο φορές: από 9 Ιανουαρίου μέχρι 28 Απριλίου 1914 και από 12 Αυγούστου μέχρι 17 Σεπτεμβρίου 1914.

60. Α. Υ. Ε. φάκ. 1914, Δ/200, υπ' αριθ. 104/28.4.1914 πρωτόκολλο παραλαβής-παραδόσεως. Μεταξύ των παραδιδόμενων βρίσκονταν και τα αρχεία των ετών 1911, 1912, 1913 και 1914.

61. Β. Λαούρδα, *Το ελληνικό γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης, 1903-1908*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 6.

62. Βλ. Επετηρίδα ΥπΕξ 1915, σ. 135. Ο Δεληγιάννης γεννήθηκε το 1874 και εντάχθηκε στην υπηρεσία του υπουργείου στις 9 Νοεμβρίου 1899 ως ακόλουθος β΄ τάξεως. Προήχθη στο βαθμό του τμηματάρχη α΄ τάξεως στις 20 Μαΐου 1914.

63. (1884-1958). Νομικός και πολιτικός. Αρχικά ακολούθησε το διπλωματικό στάδιο, αλλά γρήγορα παραιτήθηκε για να πολιτευθεί. Διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών το 1922 και 1924, καθώς και επί δικτατορίας Παγκάλου. Μεταπολεμικά χρημάτισε υπουργός διαφόρων κυβερνήσεων.

που εντάχθηκε στη διπλωματική υπηρεσία ως ακόλουθος β' τάξεως στις 11 Αυγούστου 1910 και υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Δυρράχιο, Αμισσό κ.α. Η άφιξή του στα τέλη του 1915 δεν ήταν ευτυχής, αφού επί των ημερών του καταλήφθηκε το Μαυροβούνιο από τους Αυστριακούς, οι οποίοι εισήλθαν στην Κετίνη στα τέλη Δεκεμβρίου 1915. Τον Φεβρουάριο του 1916 διατάχθηκε από το υπουργείο Εξωτερικών (Γραφείο Προσωπικού) να απέλθει στη Βιέννη. Ο λόγος πρέπει να αναζητηθεί και στην άρνηση του Έλληνα διπλωμάτη να δεχθεί τη στρατιωτική λογοκρισία στα τηλεγραφήματα και στα λοιπά έγγραφα της πρεσβείας. Εξάλλου ήδη η αλληλογραφία του με το υπουργείο διεξαγόταν μέσω Βιέννης⁶⁴. Έτσι το Μάρτιο του 1916 ο Ρέντης, αφού συγκέντρωσε όλα τα έπιπλα της πρεσβείας σε ένα δωμάτιο του οικήματος⁶⁵, εγκατέλειψε την πρωτεύουσα του ως τότε αυτόνομου Μαυροβουνίου μεταβαίνοντας αρχικά στη Βιέννη και ακολούθως στη Γενεύη⁶⁶. Στον ελάχιστο χρόνο που μεσολάβησε, από την κατάληψη της Κετίνης μέχρι την αναχώρησή του, ο Ρέντης είχε μεταβάλει την ελληνική πρεσβεία σε άσυλο Σέρβων και Μαυροβουνίων τους οποίους κατεδίωκαν οι Αυστριακοί. Κατά παράκληση δε της σερβικής κυβερνήσεως είχε αναλάβει και την υποστήριξη των σερβικών ζητημάτων ενώπιον των στρατευμάτων κατοχής⁶⁷. Τον Σεπτέμβριο του 1916 προήχθη σε γραμματέα α' τάξεως και φερόταν ως τοποθετημένος στην Κετίνη, την οποία όμως είχε ήδη προ εξαμήνου εγκαταλείψει. Μια νέα προαγωγή, σε τμηματάρχη β' τάξεως, στις 11 Σεπτεμβρίου 1917 τον βρήκε τοποθετημένο ως γραμματέα της ελληνικής πρεσβείας στη Στοκχόλμη.

Το χρονικό διάστημα που ακολούθησε δεν υπήρξε διπλωματική εκπροσώπηση της Ελλάδος, λόγω της ρευστότητας της καταστάσεως. Πρεσβευτής επανήλθε στην Κετίνη, αλλά μόνο θεωρητικά αφού παρέμενε στην Αθήνα, ο Ιωάννης Αλεξανδρόπουλος⁶⁸, ως έκτακτος απεσταλμένος και πληρεξούσιος υ-

64. Α. Υ. Ε. φάκ. 1916/Α/5/Ι (4). Στις 10 Ιανουαρίου 1916 είχε αρχίσει η κατάθεση των όπλων από τους Μαυροβουνίους, αφού προηγήθηκε η φυγή του βασιλιά (6 Ιανουαρίου) στο εξωτερικό (Σκόδρα, Μεδούη, Μπρίντζι, Ρώμη, Λυών).

65. Το σπίτι της ελληνικής πρεσβείας ανήκε στον Μαυροβούνιο επιχειρηματία (εισαγωγές-εξαγωγές) Βουκο Βουλετίτς, ο οποίος μάλιστα με επιστολή του προς το ΥΠΕΞ στις 31.5.1916 ζητούσε να του καταβληθούν 1.050 κορώνες, ποσό που αντιστοιχούσε στα ενοίκια του πρώτου τριμήνου του 1916. Παράλληλα ο Ρέντης είχε συμφωνήσει να καταβάλει το ελληνικό δημόσιο 70 κορώνες το μήνα ως ενοίκιο ενός δωματίου, στο οποίο αποθηκεύθηκαν τα έπιπλα της πρεσβείας.

66. Ευρισκόμενος στη Γενεύη απηύθυνε αναφορά προς το ΥΠΕΞ στις 25.6/8.7.1916 με την οποία γνωστοποιούσε ότι οι μυστικές υπηρεσίες των Δυνάμεων της Entente τον παρακολουθούσαν, γιατί υποπτεύονταν ότι μεσολαβούσε στις μυστικές συνεννοήσεις του βασιλιά Νικολάου, που βρισκόταν υπό αυστηρή επιτήρηση στη Λυών, και των Αυστριακών.

67. Παρόμοια ανάθεση από τη Σερβία είχε γίνει και στο ελληνικό προξενείο Μοναστηρίου. Α. Υ. Ε. φάκ. 1916, Α/5/Ι (4), υπ' αριθ. 667/31.12.1915 αναφορά του Έλληνα προξένου.

68. Ο Αλεξανδρόπουλος ήταν από τα κορυφαία στελέχη του υπουργείου των Εξωτερικών. Γεννημένος το 1864 έφερε το βαθμό του πληρεξουσίου υπουργού β' τάξεως.

πουργός β' τάξεως από 6 Ιουλίου 1917. Μαζί του εμφανιζόταν να υπηρετεί ως γραμματέας και ο Π. Ν. Δεληγιάννης που ξανατοποθετήθηκε στην Κετίνη στις 11 Σεπτεμβρίου 1917. Συνέχιζε όμως να είναι αποσπασμένος στην πρεσβεία του Λονδίνου.

Έτσι έκλεισε μια περίοδος αγαστής και δημιουργικής συνεργασίας της Ελλάδος με το αυτόνομο Μαυροβούνιο. Τα ιστορικά γεγονότα, που συνυφαίνονται με τη δραστηριοποίηση της ελληνικής διπλωματικής αποστολής στην Κετίνη, αποτελούν τους αψευδείς μάρτυρες των φιλικών σχέσεων δύο βαλκανικών λαών, στην ιστορική πορεία των οποίων υπάρχουν σημαντικά και ουσιώδη στοιχεία που τους ενώνουν: η κοινή θρησκευτική πίστη και οι κοινοί αγώνες για ελευθερία.